

БОРЯНА ХРИСТОВА, ДАРИНКА КАРАДЖОВА, НИНА ВУТОВА:
Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, том V. Научен редактор проф. БОЖИДАР РАЙКОВ. София 1996., str. 533 (tabl. 200 + 32 pril. u boji).

Ovom knjigom završen je rad na opisu slavenskoga fonda Sofijske narodne biblioteke, koji je započeo još davne 1910. g., svega 32 godine poslije osnutka Biblioteke 1923. U njima su obuhvaćeni dotad prispjeli rukopisi, 829 što kodeksa, što fragmenata. Obradu je započeo i organizirao poznati bugarski znanstvenik Benjo Conev, a rukopisi su redom numerirani, tako da je u prvom tomu registrirano od № 1 do 451, u drugom 452-829 (ujedno to su i signaturni brojevi spomenika u Biblioteci). Treći i četvrti tom, od № 830-1137, te 1138-1352, izdali su Marjo Stojanov 1964. i Hristo Kodov 1971. Tijekom sljedećih desetljeća u Biblioteku su na različite načine stizali i novi rukopisi, te se tako ukazala potreba da se stvori i peti tom, kojim bi se praktično završio posao oko registracije i opisa svih spomenika ove Biblioteke.

U petom je tomu pod znanstvenom redakcijom Božidara Rajkova, obrađeno još preostalih 97 rukopisa (№ 1353-1449), od kojih je većina iz XIX. st. (35), ali su četiri iz XVIII., a čak devet iz XIV. st., paleografski i jezično vrlo interesantni. Najveći broj kodeksa su liturgijski, ali ima ih i različita neliturgijskoga sadržaja, naročito iz XVIII. i XIX. stoljeća, te iako je najveći broj bugarskih, našlo se i iz drugih redakcija: srpske, ruske i crkvenoslavenske, te, kako se u kratkom *Predgovoru* B. Rajkova kaže, ima i nekoliko rukopisa vlaško-moldavskoga podrijetla.

Rajkov u *Predgovoru* ukratko naznačuje proceduru koje su se obrađivači držali pri opisu spomenika, što, uglavnom, uključuje samo redosljed kojim se daju relevantni podaci, a da se pritom ne ulazi u detalje niti se strogo formaliziraju elementi opisa. Opis se sastoji od 14 točaka; započinje numeracijom rukopisa, koja nastavlja brojeve iz IV. toma. Pod 2. je naziv spomenika, 3. – datiranje, 4. – jezična redakcija. Ove četiri točke čine u provedbi opisa zaglavlje. Ispod zaglavlja dolazi tekstualni opisni dio koji uključuje sljedećih deset stavki, i to ovim redosljedom: 5. – sastav knjige, 6. – podaci o materijalu, 7. – opis korica, 8. – pismo, 9. – iluminacija, 10. – sadržaj, 11. – pravopis, 12. – zapisi pisara, te kasniji zapisi, 13. – povijest rukopisa, 14. – stare signature, inventarski broj, bibliografija i broj odgovarajućih tabli u *Paleografskom albumu*.

U realizaciji ovih elemenata opisa pri obradi svakog pojedinog rukopisa uglavnom se detaljno navode sve bitne osobine, a katkad obrađivači čak izlaze iz utvrđenih okvira davanjem širih informacija. To su ili povijesni podaci iz vremena u kojem je nastajao rukopis, ili različita razmatranja vezana za rukopis (eventualni falsifikati zapisa, diskusija o nekim spornim pitanjima, razne zanimljivosti vezane uz rukopis, tako npr. da je 1368 bio do polovine XVI. st. adligat uz tiskani *Služabnik Božidara Goraždanina*, a daju se i podaci o drugim fragmentima pokojega obrađena rukopisa, te o različitim prijevodima istoga teksta, pa i o prijevodu s grčkoga, a uz to je često mjerodavna literatura o tim pitanjima.

Kako je rečeno, u zaglavlju svakoga opisa zabilježen je broj rukopisa, što je i njegova nova signatura, naziv svakoga spomenika uvršten je u žanr po obrađivačevu sudu. Najčešće se svodi na naslov katkad i s pisarevim imenom, zatim s datiranjem, a ukoliko rukopis nije datiran, određuje se stoljeće, i to po četvrtinama, potom redakcija, odnosno okvirna jezična odrednica. Rajkov napominje da se u ovoj oznaci držao tradicije iz prethodnih četiriju tomova, no upravo se na to moraju staviti određene primjedbe.

Naime, ne spominje se posebno makedonska redakcija. Iako se za nekoliko rukopisa u opisu kaže da potječu s makedonskoga tla, posebno iz ohridske škole. Ipak se o tome ne kaže ništa ni u *Predgovoru*, ni u registru spomenika po redakcijama. Tako je npr. № 1356 iz XIV. st. svrstan u bugarsku redakciju, iako jezično i pravopisno pokazuje makedonske osobine, pa i sam obrađivač priznaje da je ohridski proizvod. Tako i praznični minej 1373 iz XV. st., koji se identificira kao fragment poznatoga *Struškoga mineja*, pripada ohridskoj školi, a makedonskomu tlu pripadaju i spomenici Slepčenskoga manastira iz XIX. st. (spominju se imena iz Prilepa, Kruševa, Bitole).

U fundusu Biblioteke našao se i jedan spomenik pisan hrvatskom glagoljicom, što se i izričito kaže u opisu, ali se ne registrira hrvatskoglagoljska redakcija. Radi se o molitveniku s početka XVII. st., opis izgleda rukopisa korektan je, identificirana su i tri pisara, ali o sadržaju se govori sasvim uopćeno, što većinom nije slučaj, bez navođenja incipita, a nije naveden ni tekst kasnijih zapisa. Kako se cijeli *Opis* bavi gotovo isključivo ćirilčkim spomenicima, teško je i očekivati da bi ovaj opis bio detaljniji. Međutim, iako samo s trima rukopisima, od kojih je jedan novoruski, posebno je zabilježena ruska redakcija, pa nije jasno zašto isto nije učinjeno za hrvatskoglagoljsku. Već u *Predgovoru* govori se o spomenicima vlaško-moldavskoga podrijetla, ali se nigdje ne registrira takva redakcija. Nedoumicu izaziva naziv crkvenoslavenska redakcija, s

obzirom na nepreciznost termina (sve redakcije pripadaju zapravo crkvenoslavenskomu), no na temelju uvida u tekstove moguće je utvrditi da se zapravo radi o ruskoslavenskoj, u nekim slučajevima i srpskoslavenskoj, kao što je npr. prijepis *Gramatike Meletija Smotrickoga*.

Kako je i razumljivo, najviše je pozornosti posvećeno bugarskim rukopisima koje su obrađivači podijelili u tri grupe: bugarska redakcija, te novobugarski spomenici, koji, naravno, u znanstvenom smislu i ne mogu ući pod pojam redakcije. Upravo među ovim spomenicima ima i takvih u kojima ni jezik ni pravopis nije jedinstven, kao npr. № 1425 iz XIX. st., gdje su svi neliturgijski tekstovi pisani suvremenim bugarskim jezikom, a stihiri, tropari, molitve i pouke crkvenoslavenskim, pa je i uvršten u crkvenoslavensku redakciju. Ili № 1435 koji spada u rusku redakciju, no na kraju analize sadržaja tvrdi se da rukopis ima ukrajinski karakter, a dijelovi su na poljskom jeziku. U spisima XIX. st. jezik je dosta često mješavina novobugarskog i crkvenoslavenskog, što ovisi o sadržaju i karakteru teksta. Npr. № 1445 *Vzaimoučitelni tablici Neofita Rilskog* prijepis je knjige štampane u Kragujevcu (od koje nije poznat nijedan primjerak), koja je općeobrazovnoga karaktera, pa je, zapravo, jezična mješavina bugarskoga i crkvenoslavenskoga, a № 1446 *Rječnik* – smjesa novobugarskoga, ruskoga i crkvenoslavenskoga. Rukopis № 1448 sastoji se od dva dijela: drame *Zigfrid i Genoveva*, prijevod s njemačkoga zemunskoga učitelja Vasilija Jovanovića, te drugoga dijela *Žitije Alekseja božjeg čovjeka*, prijepis knjige Konstantina Ognjavića. Dok se za prvi dio rukopisa kaže da je pisan srpskim jezikom, za drugi se tvrdi da je bugarski, što je po navedenom tekstu kraja *Žitija* dvojbeno, jer su i tu jezične osobine izrazito srpske (v. *Alekseju, božji ugodniče, moli Boga za nas pravedniče ...*), no izgleda da se autor opisa poveo za bilješkom prepisivača koji na naslovnoj stranici kaže da je tekst slavenobugarski.

Dio opisa koji se odnosi na pravopis osnovni je element i za klasifikaciju rukopisa po redakcijama. Uz pravopis, koji je obrađivan dosta detaljno, uklopljeni su ponekad i podaci o jeziku (npr. kako se u tekstu miješaju »ы« i »и«, ili »ѣ« i »е«, što je i jezična karakteristika), a u mlađim spisima nazočnost malog jusa za obrađivače bila je signal da rukopis pripada tzv. crkvenoslavenskoj redakciji. Uz pravopis se veže i razmatranje o pismu. Katkad je to dosta detaljna analiza koja uključuje i neke paleografske elemente, ukoliko su oni bitni za individualizaciju rukopisa, kao u slučaju № 1355, gdje se prema paleografskoj analizi zaključuje da je zapadnomoldavskoga podrijetla, mada se ubraja u bugarsku redakciju. U tom odjeljku opisa naročito su detaljno obrađeni bugarski

spomenici, ali i neki drugi, pa se konstatira i pripadnost pisarskoj školi (trnovska, resavska, raška, ohridska), zatim se utvrđuje broj pisara, a gdje gdje je identificiran i pisar.

Uz ćirilске u *Opisu* su se našla i dva latinička, te jedan već spomenuti glagoljski spis. Latinicom je pisan fragment hrvatskoga molitvenika iz treće četvrtine XIX. st. (№ 1408), na čakavskom dijalektu, te jedan pavličanski zbornik (№ 1423) na bugarskom jeziku, obrađen vrlo detaljno, iz zapisa u njemu identificiran je pisac *Zbornika*, a točno je određen i dijalekt koji je uporabljen, kao što je opširno naveden i sadržaj.

Uopće, u cijelom *Opisu* obrađivači su opisu sadržaja spomenika dali u većini slučajeva najviše prostora, pa je i raspored rukopisa proveden po tom principu, uz poštivanje kronologije. Kako je rečeno, većina rukopisa je liturgijska i biblijska, ali u mlađim spomenicima iz XVIII. i XIX. st. ima različitoga materijala: pokoja gramatika, rječnik, ili povijesni spisi (kao, npr. prijepis *Ljetopisa Dimitrija Rostovskoga* ili *Gabrovska prerada Pajsijeve povijesti* iz 1832) čak jedna drama, pa *Aleksandrida* i dr.

U *Predgovoru* Rajkov skreće pozornost čitatelja na spise zanimljive po sadržaju, ali i po nekim drugim osobinama, kao npr. na autografe značajnijih bugarskih kopista, te na neke naročito bogato iluminirane primjerke. Pri obradi sadržaja najčešće su ispisivani incipiti svih odjeljaka teksta, ali ponegdje je ipak samo objašnjen njihov sadržaj. U navođenju incipita i drugih dijelova iz teksta (zapisi pisara i kasniji zapisi) obrađivači su preslikavali tekst tiskan starijim tipom ćirilice, zadržavajući u potpunosti grafiju i ortografiju originala, zadržavaju se i title, a skraćenicе nisu razrješavane, jedino su nadredna slova spuštana u redak u zagradama. To se može zaključiti na temelju primjera i prema uobičajenoj praksi izdavanja rukopisa, mada u *Predgovoru* o toj problematici nema govora.

Zanimljivo je što se iz opisa pojedinih rukopisa vide dosta jasno dodiri bugarske i srpske, pa i hrvatske književnosti. Tako se u *Kotlenskom zborniku* (№ 1424), novobugarskom iz XIX. st. uz bugarskog sveca Ivana Rilskog spominju Sava i Simeon srpski, te u drugom bugarskom, također iz XIX. st. (№ 1406) prepisan je i dio narodne pjesme *Kraljević Marko i Arap*, te slavjanoserbski stihovi Vićentija Rakića. *Zbornik* različita sastava iz XIX. st. (№ 1425) uz tropare, stihire i molitve sadrži i recepte dopisane nešto kasnijom rukom, te neke apokrifne odlomke, ali na kraju rukopisa našli su se i stihovi u stilu i duhu Andrije Kačića-Miošića, ali na bugarskom jeziku, kao i ostali neliturgijski dijelovi, a već je spomenut prijepis knjige Vasilija Jovanovića.

Pri detaljnom opisu vanjskog izgleda spomenika (veličina, razmjer, korice i dr.) posebno mjesto zauzimaju vodeni znakovi rukopisa na papiru, pa je iza *Albuma snimaka* i *Albuma filigrana*, u kojem su iscertani svi vodeni znakovi koji se pojavljuju u spomenicima. Svi su oni numerirani, tako da se u registru vodenih znakova, raspoređenih po stoljećima, uz broj i puni naslov rukopisa navode brojevi svih filigrana u dotičnom rukopisu s uputama na odgovarajuću literaturu, koja se inače daje i u opisu rukopisa u odjeljku o vodenim znakovima. Time je obuhvaćeno 96 spomenika, od kojih u nekima ima i više od deset raznih vodenih znakova. Ostali rukopisi su na pergamentu, ili se radi o novijim djelima na papiru bez vodenih znakova, a samo kod nekoliko njih nisu bili dovoljno jasni, te zbog toga nisu registrirani. Autori su im posvetili veliku pozornost, jer je to, naročito kod nedatiranih rukopisa jedan od osnovnih elemenata za njihovo datiranje.

Illuminacija je detaljnija najčešće kod bugarskih spomenika, a jasniji uvid dobiva se u *Paleografskom albumu*.

Na kraju opisa spisa dani su zapisi, prvo oni samog pisara, a zatim i kasnije bilješke. Pisarove bilješke najčešće su prenošene doslovno prema istim uzusima kao i dijelovi iz osnovnoga teksta, ali u nekim slučajevima ipak se pribjeglo prepričavanju.

Opis svakoga spomenika zaključuje se podacima o putu dolaska u Sofijsku narodnu biblioteku, katkad se daje i povijest spisa, zatim stara signatura i inventarski broj, te numeracije tabli s fotokopijama u *Albumu*, te detaljna bibliografijska za svaki rukopis.

Iza *Opisa rukopisa* slijedi *Paleografski album*, koji se sastoji od dva dijela. Crno-bijele snimke dane su za svaki spomenik, većinom i po nekoliko stranica zbog bilo kakve zanimljivosti, a redovito su na taj način predstavljeni i svi pisari pojedinog spomenika. Uz svaki fotos zabilježena je signatura rukopisa, njegov naziv i stranica s koje je fotokopirani tekst. Na isti se način postupalo i u dijelu *Albuma* s fotosima u koloru, ali tih je znatno manje zbog ograničenja na atraktivne snimke važnijih spomenika. O *Albumu filigrana* već je bilo riječi, kao i o registru koji je s njim vezan, a kompletiran je i popisom skraćenica uporabljenih u registru (posebno za ćirilicu i latinicu), te tamo spomenutih arhiva i rukopisnih zbirka.

Ostali popisi odnose se na osobna imena, zemljopisne podatke, te predmetni registar. I registri su akribični i precizni, sređeni po azbučnom redu. U popisu imena često je navedeno zanimanje osobe, ili neke bliže oznake (npr. *Stančo ot Kočane vь čijto dom e pisal Josif Bradati*). U mjesnom registru

autori su nastojali pobliže odrediti neke toponime s obzirom na današnje stanje, a tu ima i ponešto uputnih natuknica. U registrima je uz svaku natuknicu naznačena i stranica Opisa gdje se odgovarajuće ime ili naziv nalaze, a popis je potpun, t.j. ekscerpiran je ne samo tekst svih spomenika nego i bibliografija uz njih.

Posebnu pozornost zaslužuje predmetni registar, u kojem su obrađeni svi pojmovi koji su makar jednom spomenuti u *Opisu* u bilo kojoj funkciji. Tako se, na primjer, pod pojmom »vodeni znakovi« nabrajaju svi ovdje zastupljeni oblici filigrana, uvijek s naznakom stranice na kojoj se pojavljuju u tekstu, a tako je postupano u svim slučajevima.

Iza popisa svih incipita složenih azbučnim redom dolazi tablica signatura i inventarskih brojeva, ukoliko ih ima, kronološki popis spomenika (razvrstanih po stoljećima), posebno datiranih i nedatiranih, te rukopisi razvrstani po redakcijama, svi označeni samo svojim kataloškim brojem.

Opis napravljen na tradicionalni način pruža doista obuhvatne i vrlo detaljne informacije o svakom obrađenom rukopisu, a vrijednost mu podižu i precizni i akribični registri i tablice, čime je uvelike olakšan pristup svim relevantnim podacima i lakša orijentacija. Začuduje, međutim, da iako su u obradi sudjelovale tri osobe, nigdje ni u *Predgovoru* ni na bilo koji način nije u tekstovima zabilježeno što je koja obradila. U cjelini *Opis* s oba albuma daje mogućnost za početna istraživanja u različitim znanstvenim područjima slavistike, te tako u toj sferi predstavlja vrlo važan i koristan doprinos slavističkoj znanosti.

HERTA KUNA

EVGENIJ L. NEMIROVSKIJ, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift, Band I (Inkunabeln)*, Baden–Baden, 1996., 298 str. + 63 slike.

Ova knjiga kao prva u nizu planiranoga izdavanja kompletnih opisa ćirilskoga tiska, od prvih izdanja do kraja 16. st. bavi se najstarijim inkunabulama s kraja 15. st. iz dviju najstarijih poznatih tiskara; prve u Krakovu, druge na Cetinju. Lativši se toga obsežna i zahtjevna zadatka, autor je rad zasnovao, s jedne strane, na svojim ranijim detaljnim istraživanjima, objavljenima u zamjetno brojnim člancima i studijama, kao i akribično prikupljenim i kritično preuzetim